

Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla

Nurahmet Kurban*

Özet: Geçmişte çok büyük medeniyetler kuran Uygur Türkleri, 18. yüzyılın sonlarından bu yana hep varoluş mücadelesi içine girmiş, daha önceki etkin rolünü kaybetmiş ve sürekli kayıp vermeye devam etmiştir. Tavsifi mümkün olmayacak kadar acı sıkıntılara rağmen, defalarca ayağa kalkmayı başarmışsa da maalesef bu başarı toplumu uzun süreliğine huzura kavuşturacak bir nitelik kazanamamıştır. Bunun birçok iç ve dış sebepleri vardır.

Biz bu çalışmamızda sadece söz konusu süreçte bölge halkının özgürlük yolundaki mücadelesine önemli katkılarda bulunan Abdulkadir Damolla'nın hayatını mümkün olduğunca detaylı olarak incelemeyi hedefledik. Bu şekilde geçtiğimiz yüzyılın başlarındaki Uygur toplumunun maruz kaldıkları sıkıntılar ve onun sebepleri hakkında yakından bilgi sahibi olacağımızı düşünüyoruz.

Uygur İslam tarihinde unutulmaz izler bırakıp giden Abdulkadir Damolla, eğitim hayatı boyunca gösterdiği başarılarla, yürüttüğü ilmi ve sosyal faaliyetlerle Uygur toplumu için nadir şahsiyetlerden biri olmuştur. Ayrıca yetiştirmiş olduğu ilim adamları, siyasi şahsiyetler ve bırakıp gittiği eserler konunun araştırmaya değer mahiyette olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, eğitim, reform, sömürge, toplum, uyanış, İslam.

Giriş

Uygur medeniyeti, İslam'ı toplu halde kabul eden Karahanlılar döneminde zirveye ulaşmış (Ögel 1984: 361-362, Saray 1998: I, 61-62). Uygurlar, başarılar elde etmişlerdir. Toplumdaki bu denli gelişmeler, başarılarını devletin sınırları içerisinde sayıları hızla artan eğitim kurumlarına borçludur. Hoca Yakup Süzükî, Hüseyin Feyzullah, Cemaleddin Kaşgarî (X. yüzyıllar) ve Reşid b. Ali el-Kaşgarî (1083-?) gibi ünlü şahsiyetlerin görev aldığı bu okullarda yetişen ilim adamları, Türk İslam tarihinde çok önemli yer işgal eder (Muti 2002: 306). Ebu Nasr Fârâbî (870-950), Kaşgarlı Mahmûd (1008-1105 yıllar), Yusuf Has Hâcib (1016-1090) ve Edip Ahmed Yükneki gibi kimseler bu dönemde yetişmiş güzeli-

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / İSTANBUL
nurahmet@hotmail.com

de şahsiyetlerdir. Diğer yandan bahsi geçen medreselerde okutulan ders müfredatı da oldukça zengindir (*Uygur Maarif* 1989: 8-9).

Karahanlılar'dan sonra gerilemeye başlayan Uygur kültürü, Saidiye Hanlığı (1514-1678) döneminde tekrar yükselişe geçmiş (Buğra 1998: 279), fakat Hanlığın son dönemlerinde devletin dinî müsamahasını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlayan bazı tarikat mensupları giriştikleri kardeş kavgalarında toplum üzerindeki aydınlığı uzun süreliğine söndürmeyi başarmışlardır. Bunlar içerisinde Afak Hoca (ö. 1693) Müslüman kanı dökmek için yardım istemeye gittiği Çin ve Tibet bölgelerinde senelerce Budist mabetlerinde çalışmaya bile razı olmuştur. Bu durumdan istifade eden Çin İmparatorluğu bölgeyi kendi nüfuzu altına alma girişimlerini başlatmış, etkili oldukları bölgelerde eğitim kurumlarını kendileri için çalışacak mütercimleri yetiştirmeye tahsis etmiştir. Tam olarak kontrol altına alamadıklarını ise, kapatmıştır. Böylece Uygur medeniyetinde "Işıksız Cehalet Devri" meydana başlamış, bölge halkı emsâli görülmemiş karanlık çukuruna itilmiştir (*Uygur Maarif* 1989: 12-13). Eğitim ve öğretim sarılması günümüze kadar mümkün olmayan ağır yaralar almıştır. Zîra Doğu Türkistan bölgesinde tasavvuf ve tarikat mensupları Çin hükümeti ile devamlı iş birliği içerisinde olduklarından tasavvufi disiplin, millî ve dinî hassasiyet taşıyan kimseler tarafından pek hoş karşılanmamaktadır (Buğra 1998: 280-281, Hüseyin 1987-1988).

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Orta Asya'daki topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmayı başaran Çarlık Rusya'sı, Türk yurdunun doğu kanadı olan Doğu Türkistan bölgesinin de kaderini kendi ellerinde bulundurmak için fiili girişimler başlatmışlardır. Öte yandan Hindistan ve Afganistan'ı kendi sömürgelerine katmayı başaran İngiltere'nin bu bölgeyi ele geçirmek için yoğun çaba harcadıklarını görüyoruz. Ayrıca bölgedeki sömürge üçgeninin bir tarafı olan Çin, ne pahasına olursa olsun Doğu Türkistan bölgesini başkalarına kaptırmamak için her türlü yola başvuruyordu. Bu dönemdeki acı gerçek ise, bölge halkının bu üçgende hangi tarafta yer alacağı sorunu idi. Ne yazık ki, bu üçlü ile anlaşılmaya çalışılsa da hiçbir topluma istediği güveni verememiştir.

Bu süreçteki en önemli sorunlardan biri, toplumun dâhili problemleri olmuştur. Yerli halk beraberlik yerine tam bir ayrılık içindeydiler. Bunlardan kimisi Çinli güçler adına çalışmalar yürütürken, kimisi Rus ve diğer batılı sömürgelelerin bölgedeki kolları sayılıyordu. Aynı şekilde Kaşgar bölgesinde açılan bazı bankalar, okullar, hastaneler ve elçilikler, ya Çinliler ya da diğer sömürgeciler adına çalışıyordu. Halkın içinden birileri gibi gözükme için yeni "tüccarlar" sınıfı ve "vatandaş" kitlesi oluşturulmaya çalışılıyorlardı. Bu amaca yönelik olarak söz konusu dönemde İsveç hükümeti "Hayr-i ihsan" adında Kaşgar'da hastaneler, matbaalar ve Hristiyan okulları açmıştır. Bunun dışında Rusya ve

Avrupalı ekipler arkeolojik kazılar yapmış ve eski medeniyet kalıntlarına ait birçok eseri memleketlerine götürmüşlerdir. Götüremediklerini ise, yakmak suretiyle imha etmişlerdir. Bütün bu olumsuz gelişmelere bir de halkın cahilliği eklenince bölge tarihine içler acısı yeni sayfalar eklenmiştir (Muhammedimin 1997: 367). Söz konusu güçlerin hiçbiri halkın okuyup bilinçlenmesini istememekteydi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen tarihinin her döneminde toplumunun değerlerini düşünen gerçek ilim sahibi aydınlar eksik olmamıştır. İşte Abdulkadir Damolla bunlardan biridir.

Diğer aydınlar gibi Abdulkadir Damolla'nın da en önemli amacı, bölge halkını cehalet uykusundan uyandırmak, yerli burjuvazinin zulmünden kurtarmak, yabancıların sömürgesi olmamak için hep birlikte mücadeleye çağırmak ve hür Müslüman bir toplum oluşturmak olmuştur (Tömür 1990: 4). Ama yerli feodaller ve işbirlikçileri olan bazı din adamları hem de sömürgecilerin bölgedeki tetikçileri toplumda bu düşüncede olanların bulunmasına razı değillerdi. Halkın gözünün açılmasını asla istemiyorlardı. Bütün bu sıkıntıların giderilmesi için acilen halkın bilinçlendirilmesi ve geleceği kurtarmak için eğitilmiş insanların yetişmesi gerekiyordu. Çünkü bütün bunların temelinde cahillik, bilimsiz ve manevî çöküntü yatıyordu (Muhammedimin 1997: 329-330). Başına gelebilecek en ağır musibetleri bile göze alan Abdulkadir Damolla işte bu hedef doğrultusunda hummalı çalışmalarla dolu bir hayat sürdürmüş, sonunda mahalle mescidinin müezzini tarafından katledilmiştir. Vefatından sonra onun sürdürdüğü eğitim ve öğretim alanındaki reformcu düşünce, Orta Asya ve Hicaz bölgesinde çağın gerektirdiği bir realite olarak telakki edilmiş, adına mersiyeler yazılmıştır. Bu reform hareketi, Uygur halkının yakın tarihindeki en önemli ve en büyük hadiselerden biri olarak kabul edilmektedir (Ezizî 147-148). Kendilerine ait her şeyi kaybetmiş olan bu halk için yapılacak en güzel yardım, geçmişin hatırlatılması ve aydınlık geleceğin gözler önüne serilmesi idi. O halka ilim adına verilen her şey onlara hayat vermek anlamına gelecekti. Çalışmamızın sonunda Damolla'nın gerçek anlamda bir halkperver, dini ve milli değerlerine son derece bağlı, yıkıcı değil, inşa edici bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılacaktır.

1. Abdulkadir Damolla'nın Hayatı (1881- 1924)

Çağdaş Uygur maarifinin önderi, meşhur alim, cehalet karşıtı er, edebiyatçı, didaktik şair (*Uygur Maarif* 1989: 134, Ehmidi 1996: 300, 303) Damolla (ileri düzeyde dinî ilimlere vakıf olan kişi, büyük medrese ve eğitim kurumlarında ders veren hoca anlamında kullanılır) Abdulkadir b. Abdulvaris el-Kaşgarî (Muhammedimin 1997: 367), halk içinde "Abdulkadir Damolla" adıyla meşhurdur. Gazî künyesinin yanı sıra Keşkerî künyesi ile de tanınır (Keşkerî 2002: 3-4). Abdulkadir Damolla'nın doğum tarihi hakkında çeşitli tarihler ileri sürülmüştür. Kimi kaynaklar onun 1855 yılında doğduğunu belir-

tirken, kimi kaynaklar ise miladî 1881 ve 1862 gibi tarihleri onun doğum tarihi olarak göstermektedirler. Genel kanaate göre, 1882 yılları dolayında Kaşgar'ın Artuş kasabasında ilim sever bir çiftçi ailede dünyaya gelmiştir (Muhammedimin 1997: 367-368, Keşkerî 2006: 4).

İlköğrenimini kendi mahallesindeki "Hazreti Sultaniye Medresesi"nde tamamlayan Abdulkadir Damolla, çok küçük yaşta, Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş, daha 15 yaşlarındayken ilim tahsili için Kaşgar şehrine gitmiştir. Orada "Hanlık Medrese"de yüksek eğitime düzenli olarak devam etmiştir. O, kısa bir zaman içinde bu okulu yüksek derece ile bitirmiş (Keşkerî 2006: 4) ve genç yaşta yaşadığı bölgede "Şeyhu'l-Ulêmâ" unvanını hak etmiştir (Uygur Maarif 1989: 134).

İlerleyen süreçte bilgisini daha da derinleştirme arzusu onu uzak illere yolculuğa sevk etmiş ve 1891 yıllarında bu maksatla Kokant'a gelerek orada iki sene ilim tahsilinde bulunduktan sora (Tömür 1994: 13) dönemin ilim merkezlerinden bir olan Buhâra'ya gitmiş ve oradaki "Kokiltaş Medresesi"nde ilim tahsiline başlamıştır (Keşkerî 2006: 5). Uzunca bir eğitim hayatı sonunda medrese müfredatını başarı ile tamamlayan Abdulkadir Damolla, yurda dönüşte bazı ilim merkezlerinde önemli ziyaretlerde bulunmuş ve 1907 yılında Kaşgar'a dönmüştür. Maalesef onun edindiği yurtdışı tecrübeleri çerçevesinde başlattığı yeni eğitim-öğretim hareketi, halkı cehalette bırakmayı hâkimiyetinin devamı için gelenek haline getiren mevcut yönetim tarafından yasaklanmış ve kendisi sürgüne gönderilmiştir. Açtığı okullar kapatılmıştır. Sürgüne gittiği Orta Asya topraklarında da fazla kalamamış, Birinci Dünya Savaşı'ndan galip ayrılan Rus Bolşeviklerinin tesirinde, baskıların giderek arttığı bir ortamdan ayrılıp hac yolculuğuna koyulmuştur. Aradan iki yıl geçtikten sonra yani 1920 yılında tekrar Kaşgar'a dönen Damolla (Keşkerî 2006: 15) eğitim ve öğretim faaliyetlerini kaldığı yerden yine bütün hızıyla devam ettirmeye koyulmuştur.

Abdulkadir Damolla'nın çalışmalarını engelleyemeyen yerli ve yabancı güçler çareyi ona suikast düzenlemekte bulmuşlardır. Az bir miktar para karşılığında, katil olarak tuttukları mahalle mescidinin müezzini tarafından 1924 yılının Ağustos ayında evinde geceleyin bıçaklanarak öldürülmüştür. Bu organizasyonda esas rolü üstlenenler yine din adamları olmuştur. Perde arkasındaki güç ise, yabancı sömürgeciler ile anlaşmış olan yerli yönetimdir.

Ne yazık ki, Damolla'nın vefatı İslam âlemi için büyük bir kayıptı. Dolayısıyla bu olay sadece Doğu Türkistan bölgesinde değil, Buhâra, Kazan, Hindistan alt kıtası, Mekke ve Medine gibi şehirlerde de büyük üzüntüyle karşılanmış, adına mersiyeler yazılmıştır (Zaman 1988: 64-76, Keşker Edebiyatı 1993/2: 48-69).

Onun hayatını genel olarak üzerinde önemle durduğu "Uyanış", "Birlik ve beraberlik", "İlerleyiş", Sömürgeciliğe karşı mücadele" ve "Vatan sevgisi" gibi düşünce ve teşebbüsler etrafında özetlemek mümkündür (Muhammedimin 1997: 375). Çalışmalarına baktığımızda görüşlerinin hep bu minval üzere olduğu görülecektir.

2. Abdulkadir Damolla'nın Eserleri

Müellifin eserlerini tam olarak elde etmemiz mümkün olmamıştır. Çünkü o, her gittiği yerde vaazlar vermiş, önemli ilim adamları ile görüşmeler yapmış ve çalışmalarda bulunmuştur. Örneğin *Akaîd-i Zarûriyye* adlı eserini Semerkant ve Ufa'da müderrislik yaptığı esnada ders kitabı olarak kullanmak üzere kaleme alırken (Keşkerî 2006: 9), sürgünde yaşadığı Kokand ve Buhâra'da *Cevâhiru'l-İkân* ve *Miftâhu'l-Edep* adlı eserlerini kaleme almıştır (Tömür 1990: 13). Ayrıca Doğu Türkistan bölgesinde halen sürdürülmekte olan etnik ve kültürel soykırım çalışmaları kapsamında birçok değerli eser gibi, Abdulkadir Damolla'nın da bazı ilmî eserleri zayi olup gitmiştir.

Üzülerek ifade etmek isteriz ki, şimdiye kadar onun çalışmalarını bir araya getirecek bir hizmet ortaya konmamıştır. Biz bu çalışmamızda müellifin birkaç tane eseri dışında, bazı kaynaklarda zikredilen ve onun görüşlerini ortaya koyan eserlere başvurmak suretiyle konuyu aydınlığa kavuşturmaya çalışacağız.

Kaynaklar onun yaşadığı dönemde Orta Asya'nın en etkili yayını olan *Şura* dergisinde yayımlanan ilmî çalışmalarının yanı sıra, Kazan'da *Millet* matbaası tarafından basılan birçok şiiri (Damolla *Akaîd*, 1981:12, *Uygur Maarif* 1989: 134) ve Kaşgar'daki *Nur Neşriyatı* tarafından yayımlanan bazı serlerinden bahsederler. Abdulkadir Damolla'nın eserlerinin basım işini üstlenen diğer neşriyat ise Kaşgar'daki dönemin meşhur yayın evlerinden biri olan *Muhammediye Matbası*'dır (Rozi 2003: 119). Damolla'nın yayınlanan eserlerinden bazıları müstakil bir eser olabilecek çapta iken bazıları ise, bir makale boyutundan öteye gitmemektedir. Onlardan bizim tespit edebildiklerimiz şunlardır:

- 1) *İbâdât-i İslâmiye*
- 2) *Akaîd-i Zarûriyye*
- 3) *İlm-i Hisâb*
- 4) *İlm-i Cografîye*
- 5) *Çocuklar Eğitimi*
- 6) *Miftâhu'l-Edep*
- 7) *Nesâih-i Etfâl*

- 8) *Nesâihi Âmme*
- 9) *Bidâyetu's-Sarf*
- 10) *Hidâyetü'n-Nahv*
- 11) *Şerhu'l-Emâlî*
- 12) *Cevâhiru'l-İkân*
- 13) *Tecvîd-i Türkî*
- 14) *İrşâdu'l-Müslimîn*
- 15) *Külliyât-i Muhâmmes*

3. İlmî Kişiliği

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Damolla küçük yaşta derin bir zeka ile kasabası ve Kaşgar bölgesinde ilim camiasının dikkatini üzerine çekmiş bir kişidir (Rozi 2003: 3-4). Buhâra'da sekiz sene kadar kalan Damolla kendi ifadesine göre, bu süreç içerisinde bölgedeki ileri görüşlü kimselerin dirayetlerinden çok istifade etmiş ve zihnini klasik eğitim sisteminden gelen olumsuz fikirlerden kurtarmıştır (Tömür 1990: 13). Abdulkadir Damolla'nın Buhâra'daki hocaları arasında Mevlana Abdurrazzak, Buhâra müftüsü Damolla Âvd el-Hocendi ve Hokent Şeyhülislamı Damolla Uluğhan Törem gibi kişileri zikretmek mümkündür (Akaid, 1981: 64).

Damolla'nın başlattığı usulü cedid hareketinin oluşmasında tahsil gördüğü ve ziyarette bulunduğu Ufa, Kazan, Taşkent, Hicaz, Medine, Mısır, İstanbul gibi büyük ilim merkezlerinin (Muhammedimin 1997: 368) payı çok büyüktür. Nitekim o, İslam coğrafyasına yapmış olduğu gezileri sırasında önce İstanbul'a uğramış ve orada iki ay kadar kalmış, sonra Mısır'a gitmiş orada Menâr sahibi Reşid Rıda (ö.1935), *el-Liva* mecmuasının müdürü Mustafa Kamil, *el-Medresetu't-Tahdiriyye*'nin müdürü Seyyid Muhammed ve Ferid Vecdî (ö.1953) gibi kimselerle görüşerek tecdid ve reform açısından önemli bilgiler edinmiştir. Onun Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerde beliren yeni fikir akımlarından da büyük ölçüde ilham aldığını söylenebilir (Firat 2000: 7). Öte yandan kendi ifadesine göre, onun reformcu düşüncesinin oluşup gelişmesinde İbn Şems, İbn Kayyim el-Cevzi, Cemaleddin Afğani, Muhammed Abduh gibi kimselerin yanı sıra o dönemde yayınlanmakta olan *Tercüman*, *Vakit* ve *Şura* gibi yayınların büyük etkisi olmuştur (Tömür 1990: 15).

Batı Türkistan ve Kaşgar'da müderrislik yapan Abdulkadir Damolla, çeşitli bölgelerden birçok kimsenin yetişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin Kaşgar'dan Şemsüddin Damolla, Sabit Abdalbaki Damolla -Sabit Damolla, Kaşgar vilayeti Atuş ilçesinde 1895 yılında doğdu, 12 kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başbaka-

nı olarak görev aldı. Bu cumhuriyet kısa bir süre sonra Çin-Sovyet işbirliği ile ortadan kaldırıldı ve Sabit Damolla milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan eyalet valisi Şing Si Şey tarafından öldürüldü-, Haşim Ahun Helfitim, Abdulaziz Damolla, Yarkent'ten Sâlih Âlem Ahun Damolla, Guma'dan Abdulcelil Damolla, Kuçar'dan Musiyb Ahun Damolla, Turfan'dan Abdullah Damolla gibi üstatları yetiştirmiştir (Akaid 1981: 66). İlerleyen süreçte Doğu Türkistan'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin (1933-1937) kuruluşu ve benzeri birçok siyasi ve ilmî faaliyetin önderliğini Damolla'nın oluşturduğu çekirdek zümre yürütmüştür (Akaid, 1981: 118).

Arap dili ve edebiyatı, Fars dili ve edebiyatı, Urdu ve Türk lehçelerini iyi derecede bilen Abdulkadir Damolla (Akaid, 1981: 12, Uygur Maarif 1989: 134), şiir sahasında da Orta Asya ve Arap dünyasında şöhret salmıştır (Damolla Akaid, 1981: 12, Uygur Maarif 1989: 134). Onun ileride bahsedeceğimiz bazı eserleri böyle bir birikimin ürünü sayılır. Talebelerinin kolay ezberleyebilmesi için Ehl-i Sünnet akaidinin inanç esaslarını şiir şeklinde açıklayan *Cevâhirul-İkân* adlı eser, el-Ezher Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır (Mehammedemin 1997: 369).

Son zamanlarda yapılan araştırmalar sonucunda onun *Külliyât-i Muhâmmes* adında bir el yazma şiir çalışması daha bulunmuş ve bu eser Kaşgar Edebiyatı dergisinin 1987 yılı 2. sayısında yayınlanmıştır (Ehmidî 1996: 303). Yine yakın dönemde onun öğrencilerine Arap edebiyatını öğretme amacıyla hazırlanmış olduğu *Miftâhu'l-Edep* adında bir çalışmaya rastlamaktayız. Bu eser, Arap klasiklerinin şiirlerinden örnekleri, Doğu Türkistan ulamasından bazı seçme şiirleri ve kendisinin telif etmiş olduğu bir dizi mısraları kapsamaktadır. Bu eserde metod olarak tarihî kronoloji takip edilmiş ve süreci edebî bir dille tasvir eden bu çalışmada Arap şiirinin her çeşit örneklerini görmek mümkündür. Ayrıca onun kendi telifleri ile birlikte Doğu Türkistan ulemasından çok sayıda kişinin şiirlerine buradan ulaşma fırsatını elde etmiş bulunuyoruz. Onun hazırlanmış olduğu bu eser öğrencilerine ders olarak okutulmuştur.

XX. yüzyıl Uygur eğitim tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen Abdulkadir Damolla, yaşadığı toplum için eski eğitim sisteminin olumsuzluklarını soyut anlamda tenkit etmekten ziyade, problemlere gerçek anlamda çözümler üretmiş ve avantajlı alternatifler sunmuştur. Bu doğrultuda okullar açmış, eğitim müfredatlarını yeniden hazırlama taraftarı olmuş ve bu yönde önemli çalışmalar vermiştir. Okullarda dini eğitimin yanı sıra pozitif ilimlerin de okutulmasını önermiş, bu yönde kendisi bilfiil çalışmalarda bulunmuş ve ders kitapları hazırlamıştır. Yukarıda zikrettiğimiz *İlm-i Hisâb* ve *İlm-i coğrafya* gibi eserleri söz konusu düşüncenin ürünü sayılır. Topluma sunduğu bu hizmetler sömürge ve yerli cahil güçler tarafından olumsuz bir gelişme olarak telakki edilmiş ve dinsizlikle itham edilmesinin bir başka sebe-

bi olmuştur. Bu gibi çalışmalarına bakarak Damolla'nın ne kadar ileri görüşlü bir kişiliğe sahip olduğunu anlamak zor olmasa gerektir.

Abdulkadir Damolla'nın ilmî kişiliğinin olgunlaşmaya başladığı yıllar, bilindiği üzere Batı'daki gelişmelere karşı İslam dünyasında iç sorgulamalar ve geri kalma sebeplerinin araştırılmaya başlandığı bir döneme rastlar. Bu tür faaliyetler Orta Asya'da cedidcilik/yenilikçi hareketi olarak bilinir. Bazı müellifler tarafından İslam dünyasındaki yenilikçi hareketin ilk çıkış yeri olarak, Orta Asya'daki Türk yurduna işaret edilmiştir (Ezizî 142). Türkistan yenilikçileri toplumun ıslahına eğitimden başlamışlardır. Zîra mevcut sistem çağın ihtiyaçlarına artık cevap veremiyordu. Eğitim reformu için de kurumlar ve ders müfredatının yenilenmesine ihtiyaç vardı (Fırat 2000: 12).

Bin yılı aşkın süredir İslam inancına göre yaşamların sürdürülmeye çalışıldığı bir ortamda oluşan zihniyet hastalığına verilecek ilaç, yine aynı dinin önem verdiği değerler üzerinden üretilmeliydi. Bilindiği üzere Musa Carullah (1875-1949) ve Gaspralı İsmail (1851-1914) gibi şahsiyetler de bu metodla hareket etmişlerdir. Özellikle Türkistan bölgesinde meydana gelebilecek bir uyanışın İslam dünyasının sömürgeci kurtulma mücadelesine önemli katkı sağlayacağını düşünen İsmail Bey Gaspralı'nın bu yönde önemli çalışmaları olmuştur (Muhammedimin 1997: 363, Fırat 2000: 13). Bu oluşumun dinî kanadında Musa Carullah yer alıyordu. Ona göre bu dönemdeki dinî okulların ilmî seviyesi, Müslümanların ne dinî, ne de dünyevî ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bu durum İslam coğrafyasının diğer ucunda yer alan Orta Asya Müslümanları açısından daha da vahim idi (Carullah 2003: 185). Peşinen ifade etmek gerekirse, Abdulkadir Damolla'nın bu konuda Musa Carullah ile aynı fikri paylaştığına şahit olmaktayız. Şura dergisi ise Yenilikçi düşüncenin önemli yayın kuruluşlarından biri konumundaydı.

Abdulkadir Damolla'ya göre insanlar öncelikle okuma kültürünü kazanmalıydı. Etrafında olup bitenlerden haberdar olmalıydı. Dinî ihtiyaçlarını Kitap ve sünnetle karşılamalıydı. Dinlerini hurafelerden arındırmalı ve İslam topraklarındaki sömürgecilere karşı mücadele etmeliydi (Muhammedimin 1997: 368). Şu bir gerçektir ki, İslam topluluğunun bir parçası olan Uygurlar açısından dünyadaki modern ilimler sahasındaki gelişmelerden söz etmek bir yana, uzak geçmişten beri beslendikleri İslâmî ilimlerden bile tam anlamıyla yoksun kalmışlardı. Dolayısıyla bütün toplumlar için söz konusu olan eğitim reformu Uygur toplumu için de gerekliydi. Bu konuda Kasım Emin'in o döneme atfen sarf ettiği şu satırlara göz atmak yeterli olacaktır. "Biz Türkistanlılar tepemize kadar cahillik bataklığında boğulmuşuz, hayal ve tahminlere bağlanmışız, hurafelere inanmışız, falcılık ve önekilerin masallarına sıkı sıkıya sarılmışız, hayal ve evhamlara derinden derine kök salmışız. Böylece biz yokluk ve müsibet zirvesinin tahtına oturmuşuz. Bizim hala var olabilmemiz

ne kadar garip!" (2000: 1). Aynı şekilde Abdulkadir Damolla'nın muasırı Uygur aydınlarından biri olan Abdulhalik Uygur'un (ö. 1932) toplumunun bu dönemdeki durumunu ifade eden birçok şiiri vardır. Onun şu mısraları dikkate değer mahiyettedir:

"Oyğınip ketti cahan, meğribi, meşriki tamam,
(Uyanıp gitti cihan tüm doğu ve batı)

Men tehi süt uykuda çüş körüp yatarimen."

(Ben henüz süt uykuda düş görüp yatmaktayım). (Muhammedimin 1997: 379, 384)

Abdulkadir Damolla ve arkadaşlarının hummalı çalışmaları sonucunda çağdaş eğitimi öngören okulların hızla çoğalmaya başlamasına müteakip toplum içerisinde bu okulların açılmasına karşı olan yerli yöneticiler, burjuvalar, kadılar, ruhaniler ve tarikat mensuplarının tepkileri de giderek artıyordu. Çünkü bunlara göre bu okullarda uygulanan eğitim sistemi ve müfredat dine aykırı idi. Aynı zamanda bu okullar, dine karşı yeni bir nesil yetiştirecekti. Pozitif ilimler dine karşıydı, bu tür ilimler okutulursa din yok olup gidecekti. Yine onlara göre halkın eski yöntemle dinî ilimleri öğrenmeleri kendileri için yeterli olacaktı. Bu gibi yerli tepkiler, halkın cahilliğinden istifade ederek sömürgelerini güçlendirmek isteyen yabancı güçlerin işine geliyordu. Dolayısıyla onlar bu tür kaynaklara önemli derecede bütçe ayırmışlardı. Bu yüzden klasik eğitim usulü ve müfredatı bazı yerli din adamları ve beylerin can simidi durumundaydı (Eziî 144-145). Onların din adına millete sunduğu şeyler *Binbir Gece Masalları*, *Kelile ve Dimne*, *Ebu Zeyd el-Hilâlî* ve *Şah Meşref* hakkında uydurulan efsanevi hurafeler idi. Kur'ân'ı ise, sadece makamla okumak yeterli sayılıyordu. Onun anlamını bilmeye çalışmak günah sayılırdı. Dönemin "ulema"sına göre ise, onun tefsiri caiz değildi. Kur'ân ancak bir Peygamber ya da Raşit halifelerden biri yahut meşhur imamlar tarafından tefsir edilmeliydi. Sünnette de durum böyle idi. Onu ancak nesepleri Hz. Peygambere muttasıl dirayet sahibi değerli hafızların öğretmesi gerekiyordu. Bunun aksi davranışlarda bulunanlar kâfir ve zındık sayılırdı (Emin 2000: 2).

Abdulkadir Damolla 1920 yılında yurda döndükten sonra Kaşgar'daki en büyük medreselerden "Abduveli Medresesi"nde müderris olarak göreve başladığı sıralarda onun ömür takviminden 58 yaprak dökülmüştü (Muhammedimin 1997: 368). Bu süreç, bölgede çağdaş eğitimin yapılanma devresini oluşturmaktaydı. O, çevresindeki bölgelerde çok yaygın olan yukarıda da bahsettiğimiz hurafelere, itikadî bozulmalara karşı yeni çözüm yolları önermeye devam ediyordu. Bu amaca yönelik olarak *Akaîd-i Zarûriyye* adlı eserini kaleme almış, bu çalışması ile İslam akaidinin ana konularını soru cevap şeklinde halkın anlayabileceği seviyeye indirmiş, hatta daha kolay zihinlerde tutulması için onu *Cevâhiru'l-İkân* adındaki şiiri ile daha veciz bir

şekilde özetlemiştir. Çok ilginçtir ki, itikatta Ehli Sünnet görüşüne bağlı olan Abdulkadir Damolla, İslam'ın inanca taalluk eden konuları içerisinde ilim öğrenmenin hükmü, milletin zillete düşmesinin sebebi ve izzet ve erdem ne ile elde edileceği konularını da zarurî itikadî bilgiler bahsinde ele almıştır (Muhammedimin 1997: 369).

Ayrıca bazı kaynaklarda onun *el-Emâlî* gibi bazı orijinal metinlere şerhler yazdığı zikredilmiştir (Muhammedimin 1997: 368-369). Fakat biz araştırmamızda bu esere ulaşamadık. Zannediyoruz ki, bu Ali b. Osman el-Uşîn'nin Maturidridiyye akaidine dair yazdığı manzum eseri olmalıdır. Çünkü bu eser İslam akaidinin temel konularını tam olarak ele almakla birlikte çok veciz bir şekilde telif edilmesi, Kazan'da yazılmış olması ve oralarda okutulan önemli ders müfredatlarından sayılması gibi nedenlerden dolayı böyle bir tahminde bulunuyoruz (Özervarlı: 73-74). Büyük bir ihtimaldir ki, Abdulkadir Damolla *Akaîd-i Zarûriyye ve Cevâhirul-İkân* adlı eserini *el-Emâlî*'den esinlenerek ya da onu daha kısaltmak amacıyla kaleme almış olabilir. Damolla'nın itikadî konularda bu kadar yoğun çaba göstermesinin sebebi bölgedeki inançsal sorunların haddinden fazla olmasına atfen, din eğitimini hızlandırma ve kolaylaştırma kaygısına dayanmaktadır.

Ne yazık ki, onun açtığı okullar defalarca kapatılmış ve yaptığı çalışmalar tahammül edilmesi zor baskılara maruz kalmıştır (Kurbani 1999: 56). Ama o, halkının kurtuluşuna giden yolda hiç yılmamış, gördüğü eziyetleri insanların cehaletine atfederek nefes nefese mücadele etmiştir. Toplumdan istediği desteği alamayan Damolla, değişime öncelikle kendi öğrencilerinden başlamıştır. Onlara çağdaş ilimlerden dersler vermiş, şekilciliğe son vererek ilmin önündeki bütün engelleri kaldırmaya çalışmıştır. Dini öğrenme uğruna yıllarca medreselerde kalmanın verdiği zayıatları gidermek için “Önce Farsça ondan sonra Arapça ya da önce Farsça sonra Türkçe” anlayışını kaldırmıştır. Bu yöntem dinî medreseler açısından bir reform hareketi olmaktan ziyade zaman açısından büyük bir kaybın önüne geçmek sayılırdı. Eski sisteme göre Arapça öğrenmeye başlamadan önce Farsça öğrenmek gerekiyordu. Aynı şekilde din dersleri önce Farsça olarak anlatılır sonra ana dile çevriliyordu. Damolla, Arap dili grameri ve diğer bütün dersleri Arapçadan doğrudan Türk dilinde öğretmeyi önermiştir. Dolayısıyla çağdaş eğitim sisteminde ders veren okullarda Uygurca dil bilgisine önem verilmiştir. Aynı zamanda kendisi *Matematik ve Çocuk eğitimi* gibi ders kitaplarını Uygurca olarak hazırlamıştır. Müellifin bu eseri, *Talimu's-Sibyân* adıyla da bilinir (Bkz. Muhammedimin 1997: 368). Medreselerde Arapça öğrenmek için yıllarca vakit harcamanın getirdiği kaybı önlemek için klasik metinleri özetleyerek *Bidâyetu's- Sarf ve Hidâyetü'n-Nahv* gibi Arap dili fonetiği ve grameri ile ilgili çok veciz eserleri

hazırlamıştır. Bir nebze de olsa din eğitimini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmış bu kitaplar memleket içinde hâlâ kullanılmaktadır.

Abdulkadir Damolla Türkçe hazırladığı *Tecvid-i Türkî* adlı eserinde şu ifadelere yer vermektedir: “Zamanımızda tecvid hakkındaki kitaplar İstanbul ve Tatar şivelerine tercüme edilmiş ve dağıtılmış olsa da memleketimizde bu eserleri anlamak biraz zor olduğu için değişik boyuttaki kitaplardan konu ile ilgili gördüklerimizi kendi memleketimizde konuşulan Türk dili ile derledik” (Damolla *Tecvid*: 15). Bu da yukarıdaki hassasiyetin bir mahsulü olarak görülebilir.

Yine aynı şekilde zaman kaybı ve dil kaygısından dolayı kaleme aldığı *İbadet-i İslamiyye* adlı eseri çok kısa ve özlü bilgileri içermesi ile birlikte hem toplumun fikhî bilgisini yükseltmeyi hedeflemiş hem de zor olarak telakki edilen klasik metinleri ana dilde özetlemiştir. Bu çalışmada fikhî meselelerin klasik metinlerde varılmış olan nihâi sonuçları soru ve cevap metoduyla çok akıcı dille Türkçe olarak anlatmıştır. Bu eseri iyice incelediğimizde müellifin Hanefiliği benimsemiş olduğu anlaşılacaktır. Çok özlü ifadeleri içeren bu eserin baş kısmında fıkıh usulüne taalluk eden konular hakkında bilgi verilirken, eserin sonunda “Mesâil-i Müteferrika” başlığı altında ibadete dair hususlardan bahsedilmiştir.

Abdulkadir Damolla, yürüttüğü diriliş hareketini toplumun her kesimine yönelik olarak icra etmeye önem vermiştir. Okul dışında sürdürdüğü çalışmaların bir ayağı çocuk ve genel halk kitlesinin bilinçlendirilmesi doğrultusunda olmuştur. Onun periyodik olarak neşretmiş olduğu *Nesaihu'l-Etfal ve Nesihet-i Amme* gibi adlar altında yayınladığı eserleri bu tür fikirlerine hizmet eden araçlar mesabesindeydi. Diğer ayağı ise bölgeyi ele geçirmeye çalışan yabancı güçler ve misyonerler idi. O ilmî bir üslupla misyonerlerle mücadelede bulunmuş fakat çalışmaları sonuç vermeyince toplumu harekete geçirmek suretiyle mevcut yönetime bağlı dinî kurumların desteğini de aramıştır.

Damolla erkek çocukların eğitimine önem verdiği kadar kız çocukların eğitimine de çok önem vermiştir. Ona göre kızların okuması erkekler gereklidir. Dolayısıyla onlar için özel okullar açılmalıydı. Mevcut şartlarda bu problemi çözmek çok zordu. Burada onun konunun önemine dikkat çeken şu sözleri nakle değer mahiyettedir:

"Kızlar anne olacak insanlardır. Bilgisiz anne ile bilgili annenin milletin medeniyetine olan etkisi aynı değildir. Çocuklar bilgisiz annenin terbiyesinde kötü ahlak ve cahillik kazanır. Küçük yaşta yerleşen kötü huy ve cahillığın arındırılması zordur. Eğer anne okumuş ve bilgili ise, çocuğu güzel ahlâkla terbiye eder, çocukluğunda iyi terbiye gören çocuğun büyüyünce kemale ermesi kolay olur" (Keşkerî 2002: 82, Muhammedimin 1997: 369-370).

Damolla, toplumun hayat felsefesini kadercilikten kurtarmak için çok büyük çaba sarfetmiştir. Konuşmalarının her faslında çağın ve geleceğin saadetini arayanların amel-i sâlihe önem vermeleri gerektiğini vurgulamıştır. Damolla, Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen iman ve amel ile ilgili ayetler üzerinde durmuş ve bunlardan biri için nazarı boyutuna işaret ederken diğerinin ise için amel boyutuna işaret ettiğini ileri sürmüştür (Keşkerî 1984: 80). Yani ona göre iman için teorik kısmını oluştururken, amel için pratiği ile ilgilidir. O daha da derin bir kavrayışla amel-i sâlih kavramı çerçevesinde dinin ahlaki boyutunu ilgilendiren bütün konuları işlemiş ve hatta onları tek tek saymayı da ihmal etmemiştir. Çünkü "Din'in amel-i sâlih, yani ahlak yönü bozulduğu takdirde İslam âleminde iyiliklerin yolu kapanır, birlik bozulur, tembellik bastırır, zulüm ve sadakatsizlik baş gösterir, ilim azalır, İslam ehlinin şerefi yok olur ve sefilliğe mahkum olur" (Keşkerî 1984: 81).

Müderreslik yaptığı sıralarda memleketin şehir ve köylerini gezen Abdulkadir Damolla, halkın üzerindeki zorlukları, sayıları giderek artan yetim ve fakir fukaranın sahipsiz halde sokaklarda yatıp kalktıklarını, din adamlarının halkı sömürmekte oldukça kararlı olduklarını görmüştür. Yerli burjuvaların tipik vekilleri olan yöneticilerin İsveç elçiliğine bağlandıklarını ve yurt dışında okumuş bazı din adamlarının da bu gibi cehalet ocağına düştüklerini müşahade etmiştir (Muhammedimin 1997: 368). Bu durum Abdulkadir Damolla'nın vatani ve milleti için çalışma azmini daha da arttırıyordu.

Zaman geçtikçe dikilen fidanlar ağaç olup ve meyve vermeye başlamıştır. Bunun akabinde elde edilen sonuçlar da göz doldurmaya başlamıştır. Toplumda ileri görüşlü insanların sayısı artmış, bunlar çağdaş eğitim sisteminde aktif rol üstlenmeye başlamışlardır. Bu gelişmelere karşı gelmeyi göze almaktan çekinen güçler artık yerli ve yabancı güçlerin desteğini aramak ve kendi ekmeklerini kurtarmak için çırpınmaya başlamışlardır. Amaçlarına ulaşabilmek için her çeşit iftiralar uydurmuşlar, filizlenip kök salmaya başlayan çağdaş eğitim ve öğretim faaliyetlerinin önü kesmek için son çare olarak Damolla'yı öldürmeyi planlamışlardır. Fakat onlar Damolla'yı öldürmekle onun ve arkadaşlarının inşa etmeye çalıştığı yeni düşünce ve toplumsal uyanış projesini sona erdirememişlerdir. Bütün baskılara rağmen onun ön görüldüğü çağdaş eğitim metodu günümüze kadar toplum tarafından önemle takip edilmiştir. Üstelik onun fikirleri çerçevesinde oluşan toplumsal düşünce platformu neticesinde Doğu Türkistan'da iki büyük devlet kurulmuştur.

Sonuç

Abdulkadir Damolla'nın hayatı ve ilmi faaliyetlerini tanıtmayı hedeflediğimiz bu çalışmada ilk elden eserlere ulaşmak öncelikli hedefimiz oldu. Şu ana kadar onun hayatından bahseden hiçbir eser Türkiye Türkçesi ile kaleme alınmamıştır. Çağatay Uygur Türkçesi ile yazılanlar ise derinlemesine bir ilmi

mülâhaza olmaktan ziyade genel halk kitlesine hitap edecek bir özelliğe sahiptir. Ayrıca Damolla'nın eserleri hakkında bilgi veren kaynakların, yetersiz ya da noksan bilgi vermelerinden kaynaklanan problemlerin çözümü oldukça zor oldu. Özellikle onun eserlerinden bahsederken kaynakların aynı eseri birkaç isimle zikretmelerinden dolayı tespit noktasında bazı sıkıntılarla karşılaştık. Biz bu yönde görebildiğimiz sıkıntıları ilk elden kaynaklara ulaşmak suretiyle çözmeye çalıştık.

Son bölümde müellifin görüşlerinden bahsetmeye çalıştık. Damolla, kargaşanın hakim olduğu, yoksulluk, cehalet ve tam bir moral çöküntüsünün halkı ezip geçtiği dönemde yaşamıştır. O, bir yandan halkı içine düştüğü cehalet uykusundan uyandırmak isterken diğer yandan bölgeyi sömürgeleştirmeye çalışan yerli ve yabancı güçlere karşı mücadele etmiştir. Geçmişini eleştirirken hiçbir zaman yıkıcı değil, inşa edici bir tutum sergilemiştir. Her zaman aklı selim ile hareket etmiştir. *Nesâihi Âmme* adlı eserinin sonunda üç kişinin imzası vardır. Onlardan ikisi o dönemin büyük hocalarından, diğer biri ise kadısı idi. Onlar bu eserde ortaya konulan görüşlerin doğru olduğunu tasdik eder mahiyette "Her zaman sorumluyuz" diye not düşmüşlerdir. Bu durum gösteriyor ki, merhum çalışmalarında keyfiliğe yer bırakmamıştır. Abdulkadir Damolla'nın kendi ifadelerine göre iman ve ahlak çerçevesindeki reformlarını sahabe ve selef-i sâlih çizgisinde yürütmeye çalışmıştır.

Kaynaklar

- Buğra, Muhammed Emin (1998). *Şarki Türkistan Tarihi*. Ankara.
- Carullah, Musa (2003). "Akademik İslâm Üniversitesi". Çev: Recai Doğan. *İslâmiyat* 6 (1):.
- Ehmedi, İmincan (1996). "Abdulkadir b. Abdulvaris Keşkeri". *Uygur Edebiyat Tarihidiki Namayendiler*. Şincang Helk Neşriyatı.
- Emin, Muhammed Kasım (2000). *Türkistan'ı Şerkiyye fi Ahdi Muluki't-Tavaifi ve fi Vakti'l-Hadır*. İstanbul.
- Fırat, Abdurauf (2000). *Buhâra'da Cedidcilik – Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hüseyn, Nizamuddin (1987-88). "Cehalet Firliri Şinjiang'da". *Şinjiang Medeniyeti dergisi*.
- Kemal, Habibzade Ahmet (2006). *Çin-Türkistan Hatıraları*. İstanbul: Kitabevi.
- Keşkeri (1984). Abdulkadir b. Abduvaris. "Nesihet-i Âmme". *Kedimki Kitaplar Tetkikat Hevri, Keşker, sayı: 1*.
- _____ (2002). *Miftâhu'l- Edep*. Neşre Hazırlayan: Abdülehed Emir Kutluk. Şincang Halk Neşriyatı.
- _____ (1985). *Tecvid-i Türki*. Cidde.

- _____ (1981). *Akaid-i Zaruriye*. Kahire.
- Kurbani, Muhammedimin (1999). "Vetenperver Alim ve Şair Abdukadir Abdulvaris Ezizi". *Keşker Tezkirisidin Terimler*. Keşker Uygur Neşriyatı.
- Muhammedimin (1997). Abduşükür. *Uygur Felsefe Tarihi*. Şincang Halk Neşriyatı.
- Muti, İbrahim (2002). "Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslâm Medreseleri". Çev: Nurahmet Kurban. *Divân İlmi Araştırmalar* 7(12).
- Ögel, Bahaettin (1984). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özerverli, M. Sait. "el-Emâlî". *DîA*. C. XI. 73-74.
- Rozi, Batur (2003). *Yengi Maarifning Bayrakdarı Abdukadir Damoll*. Şinciang Halk Neşriyatı.
- Saray, Mehmet (1998). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi II*. İstanbul:
- Tömür, Hevir (1990), *Abdulkadir Damolla Hekkide Kisse*, Şinjang: Yaş Ösmürler Neşriyatı.
- Uygur Maarif Tarihidiki Öçmes Yultuzlar* (1989). Ürumçi: Şinjang: Yaş Ösmürler Neşriyatı.
- Uygur Tilining İzahlık Luğiti* (1999). Haz: Şinjiang Uygur Aptonum Rayunluk Milletler Til-Yezik Komititi Luğet Bölümü. Urumçi: Şinjiang Helk Neşriyatı.
- Zaman, Nurmhammet (1988). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. Şinjiang: Maarif Neşriyatı.

Abdulkadir Damolla: The Leader of Modern Uyghur Islamic Thought

Nurahmet Kurban*

Abstract: Uyghur Turks, who established great civilizations in the past, lost their strength and influence from the end of the 18th century onwards. Since then, despite several successful attempts to face challenges and recover its strength, this society has never been able to regain permanent peace. There are a variety of internal as well as external reasons for this.

In this study we aim to make a detailed analysis of the life of Abdulkadir Damolla, who made significant contributions to Uyghur Turks' struggle for freedom during this period. We believe that in this way we will be able to look more closely into the troubles experienced by Uyghur Turks at the beginning of the 20th century and their causes.

Abdulkadir Damolla played a significant role in Uyghur Islamic history and became a very important figure for Uyghur society through the educational, social, and scientific activities he conducted. It is evident that this topic is worth looking into, considering the value of Abdulkadir Damolla's works as well as the number of important men of science and politics educated by him.

Key Words: Uyghur, education, reform, colony, society, awakening, Islam.

*Istanbul University, Institute of Social Sciences / İSTANBUL
nurahmet@hotmail.com

Абдулкадир Дамолла как лидер современной уйгурской мусульманской мысли

Нурахмет Курбан*

Резюме: Уйгуры, создавшие в прошлом великие цивилизации, начиная с конца 18 века вступили в борьбу за существование, потеряли свою влиятельную роль и продолжают ее терять. Несмотря на несравнимые боль и страдания, даже если и поднимались на ноги снова и снова, к сожалению, этот успех был недолговечен и не принес спокойствия. Этому есть много внутренних и внешних причин.

В данном исследовании мы подробно рассмотрели деятельность Абдулкадира Дамоллы, внесшего весомый вклад в борьбу за свободу населения этого региона. Таким образом, мы предполагаем получить информацию о страданиях и его причинах уйгурской общины прошлого века.

Абдулкадир Дамолла, оставивший неизгладимый след в уйгурской исламской истории, благодаря своим успехам в образовании, научной и общественной деятельности стал одной из редких личностей уйгурского общества. Кроме того, воспитанные им ученые, политические деятели, а также его работы указывают на ценность данного исследования. (Курбани, 1999:54).

Ключевые Слова: уйгур, образование, реформы, колонизация, общество, пробуждение, ислам

* Стамбульский университет, институт социальных наук / Стамбул
nurahmet@hotmail.com